

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

QLOBAL MALIYYƏ BÖHRANLARI DÖVRÜNDƏ (1998-2010) BEYNƏLXALQ VALYUTA FONDUNUN (BVF) İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRLƏ (İEOÖ) ƏLAQƏLƏRİ

İxtisas: 5310.01 – Dünya iqtisadiyyatı

Elm sahəsi: İqtisad elmləri

İddiaçı: **Elşən Zöhrab oğlu Orucov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Rövşən Rasim oğlu Quliyev

**Rəsmi
opponentlər:** iqtisad elmləri doktoru, professor
Səfər Həsən oğlu Pürhani

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Elnur Kərim oğlu Əlizadə

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gülnar Xanlar qızı Səmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurası

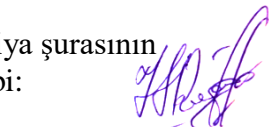
Dissertasiya şurasının
sədri:

imza

Əməkdar elm xadimi
iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Yadulla Həmdulla oğlu Həsənlı

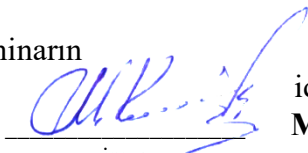
Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

imza

iqtisad elmləri namizədi
Rəşad Aktiv oğlu Hüseynov

Elmi seminarın
sədri:

imza

iqtisad elmləri doktoru, dosent
Müşfiq Yelmar oğlu Quliyev

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Maliyyə böhranları qədim dövrlərdən günümüzə qədər heç vaxt aktuallığını itirməmişdir. Tarixə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, maliyyə böhranları müxtəlif formalarda hələ qədim Yunan şəhər-dövlətləri, Misir və Romada da baş vermişdir. O dövrdən indiyədək keçən əsrlər boyu maliyyə böhranları zaman-zaman baş verən qarşısı alınmaz bir problemə çevrilmişdir. Maliyyə böhranlarının tarixi öyrənilməklə, ona gətirib çıxaran səbəblər, qarşısının alınması və ondan yan keçmə üsullarını daha dərindən anlamaq olar. Böhran ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinə zərər yetirdiyindən, bu problem daima maliyyəçilər, iqtisadçılar və siyasi iqtisadçılar üçün aktual mövzu olmuşdur.

2008-ci ildə ABŞ-də başlayan qlobal maliyyə böhranına qədər beynəlxalq aləmdə iqtisadçılar arasında belə bir fikir formalaşmışdı ki, maliyyə böhranları yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrdə baş verə bilər, maliyyə böhranları artıq inkişaf etmiş ölkələr üçün geridə qalmışdır. Əslində maliyyə böhranlarının tarixi göstərir ki, Yaponiya istisna olmaqla, digər inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatda maliyyə böhranlarına gətirib çıxara biləcək səviyyədə qeyri-stabillik qeydə alınmamışdır. Lakin ABŞ-də başlayan böhran qlobal maliyyə böhranına çevrilməklə bu fikrin tamamilə yanlış olduğunu ortaya qoydu. Yenidən iqtisadi və siyasi dairələrdə maliyyə böhranlarına gətirib çıxaran səbəblər və nəticələr geniş müzakirəyə səbəb oldu.

Müasir dövrdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında beynəlxalq maliyyə təşkilatları, xüsusilə Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əlaqələr ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir. Qlobal tendensiyaya uyğun olaraq, bütün ölkələr beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlığı iqtisadi siyasətlərinin əsas prioritetlərinə daxil etmişlər. Bu əməkdaşlığı vacib edən başqa bir amil də maliyyə böhranları zamanı ölkələrin təkbəşinə böhrandan çıxmağa iqtisadi imkan və maliyyə resurslarının kifayət qədər olmamasıdır.

Qloballaşma şəraitində hər bir ölkənin daxili iqtisadiyyatında qeyri-stabillik və qeyri-müəyyənlik artaraq böhrana çevriləsi qaçılmaz hala gəlmişdir. Artıq qloballaşma elə bir mərhələyə qədəm qoymuşdur ki, dövlətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı iqtisadi asılılığı səbəbindən bir regionda

baş verən böhran asanlıqla tez bir zamanda digər regionlara da keçə bilər. Böhranların sürətlə yayılmasında kompüter texnologiyası sahəsində inkişaf da böyük təsirə malikdir. İqtisadi sahədə dünyanı bürüyən böhranın dəyərləndirilməsində yekdil fikirlər yoxdur. Çünki bu böhran siyasi, ictimai, ekoloji, geosiyasi prosesləri, qlobal inkişafın bütün sahələrini əhatə edir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu və maliyyə böhranları daima beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin aktual problemlərindən olub. Son dövrlərdə iqtisadiyyatın liberallaşması və qloballaşması ilə bu aktuallıq daha da artmaqdadır. Bütün yuxarıda qeyd edilən məsələlər mövzunun müasir dövrümüzdə nə qədər aktual əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Dissertasiya işini aktual edən digər məsələlərdən biri də inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsindən danışarkən Azərbaycan Respublikasının da bu məsələdə payının olmasıdır. Belə ki, iqtisadi qloballaşma şəraitində kapitalizmə keçid müstəqil və gənc ölkənin müəyyən çətinliklər və maliyyə böhranlarının baş verməsi ilə müşahidə olunmuşdur. Azərbaycanın Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə 1992-ci ildən üzvlüyünə qəbul olandan indiyədək əməkdaşlığı daima artan istiqamətdə getmişdir. Azərbaycan müstəqilliyinin ilk onilliyində struktur islahatlarını həyata keçirmək üçün Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə dəstəyinə böyük ehtiyac duyurdu. Bu dövrdə Azərbaycanın Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə mexanizmlərindən, xüsusilə struktur islahatları çərçivəsində davam edən proqramların köməyi ilə ticarət balansını tarazlaşdırılmış və iqtisadi sabillik təmin edilmişdir. Diplomatik əlaqələrin yarandığı vaxtdan Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi əhəmiyyətli bir beynəlxalq güc mərkəzi və maliyyə qurumu ilə Azərbaycan Respublikasının əlaqələrinin daima yüksələn xətlə inkişafda olması xüsusilə diqqət cəlb edir. Bu qurum tək-cə maliyyə imkanları olan beynəlxalq təşkilat kimi deyil, eyni zamanda qlobal iqtisadi və siyasi qurum kimi Azərbaycan Respublikası üçün çox əhəmiyyətlidir.

Kapitalizm iqtisadiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri də maliyyə böhranlarının dövrüliyidir. Belə ki, kapitalizm ölkələrində təxminən hər on ildən bir böhranın baş verməsi və buna qarşı tədbirlərin uzun illərdən bəri işlənib hazırlanmasına baxmayaraq bu sistemin nəzəri və praktiki əsaslarının tam və mükəmməl şəkildə öyrənilməmişdir. Kapitalizm

sistemini bir çox iqtisadçılar müharibələr və böhranlar sistemi kimi qiymətləndirirlər. Bu sistemin əsas xüsusiyyətləri, üstünlükləri və çatışmazlıqları, təkmilləşdirilməsi yolları, dövrü baş verən maliyyə böhranlarının təsirlərinin azaldılması və böhranlardan yan keçmə yollarına dair qərb iqtisadçıları və ekspertləri tərəfindən bir çox elmi nəzəriyyələr yazılmış və tədqiqatlar aparılmışdır. Bu nəzəriyyə və tədqiqatların əksəriyyətini ABŞ və Qərbi Avropa iqtisadçıları, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı Qrupunun ekspertləri və müstəqil tədqiqatçılar tərəfindən aparılmışdır. Həmin iqtisadçı alimlərdən Gustav Cassel, Otmar Emminger, John Keynes, Harry White, John Mill, Milton Friedman, Harry Johnson, Robert Mundell və Joseph Stiglitz kimilərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrlə əlaqələri, maliyyələşdirmə mexanizmi və siyasəti, maliyyə böhranlarının təsirlərinin azaldılması və ondan yan keçmə yolları, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Azərbaycan Respublikası arasında qarşılıqlı əlaqələrə həsr olunmuş tədqiqatlar Azərbaycan dilində kifayət qədər deyil və iqtisadçılarımızın da bu sahə diqqət mərkəzindən bir az kənar qalmışdır. Bununla belə, qeyd olunan məsələlərin bəzi aspektləri haqqında A.İ.Orucov, C.H.Kərimov, D.Ə.Vəliyev, E.Ə.Balayeva, İ.A.Kərimli, M.Ə.Vəliyev, M.K.Ramazanov, M.M.Sadıqov, S.M.Məmmədov, Ş.S.Qafarov, Ş.Ü.Həmşəyeva, T.H.Kərimova, V.Z.Zeynalov və Z.F.Məmmədovun elmi tədqiqatlarında rast gəlmək mümkündür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, adları sadalanan alimlərin tədqiqatları ilə tanış olduqda məsələnin dərinə və geniş tədqiqinə hələ də böyük ehtiyac olduğu görünür. Belə ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun dünya iqtisadiyyatına təsir mexanizmlərini öyrənməklə onun global maliyyə böhranları zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına dəyən zərəri minimuma endirmə və böhrandan yan keçmə yollarının müəyyənləşdirilməsi və Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycan Respublikası ilə qarşılıqlı əlaqələrinin gələcək perspektivlərinin tədqiqi dissertasiya işinin əhəmiyyətini bir az da artırır.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Dissertasiya işinin obyektini Beynəlxalq Valyuta Fondu, inkişaf etməkdə olan ölkələr və onların qarşılıqlı əlaqələri təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri

haqqında nəzəriyyələr, qlobal maliyyə böhranları və onların inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsiri, Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyəti və dünya iqtisadiyyatında rolu, Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələri maliyyələşdirmə mexanizmi və onlarla qarşılıqlı əlaqələri, qlobal maliyyə böhranları zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə siyasəti, Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrlə, xüsusilə Azərbaycan Respublikası ilə əlaqələrinin müasir vəziyyəti və gələcək perspektivləri və qlobal maliyyə böhranlarından yankeçmə və ondan çıxış yolları təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə böhranları zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələrlə əlaqələrinin təhlili, maliyyə böhranlarının dağıdıcı təsirlərinin azaldılması və ondan yankeçmə yollarının araşdırılmasından ibarətdir. Dissertasiya işinin əsas məqsədinə uyğun olaraq tədqiqatın konkret vəzifələrinə aşağıdakı məsələlər daxil edilmişdir:

- ✓ Beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətləri haqqında nəzəriyyələri araşdırmaq;
- ✓ 1998-2010-cu illərdə baş verən qlobal maliyyə böhranlarının inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsirini tədqiq etmək;
- ✓ Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı Qrupu və digər beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının maliyyələşdirmə mexanizmi və siyasətini tədqiq etmək;
- ✓ Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrlə əlaqələrini təhlil etmək;
- ✓ Maliyyə böhranları zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə siyasətini təhlil edilməsi;
- ✓ Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrlə əlaqələrinin perspektivliyinin qiymətləndirilməsi;
- ✓ Qlobal maliyyə böhranlarından yankeçmə və ondan çıxış yollarına dair konkret təklif və tövsiyələrin hazırlanması;
- ✓ Azərbaycanın Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əlaqələrinin təhlil edilməsi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın metodoloji bazasını beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərinə dair nəzəriyyələri tədqiq edən elmi əsərlər, maliyyə böhranlarının təsirlərinin azaldılması və ondan yankeç-

məyə dair aparılmış tədqiqat işləri, xarici ölkələrin təcrübəsini qiymətləndirən elmi araşdırmalar, keçmiş maliyyə böhranlarının təcrübəsini təhlil edən elmi əsərlər, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər beynəlxalq siyasi, iqtisadi və maliyyə təşkilatlarının sənəd və nəşrləri və digər rəsmi sənədlər təşkil edir.

Tədqiqatın metodologiyasında sistemli təhlil, induksiya, deduksiya, qruplaşdırma və ümumiləşdirmə, tarixi metod, müqayisə, müqayisəli təhlil, statistik və digər metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazasını isə əsasən Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankı Qrupunun hesabatları və tədqiqatları, habelə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, Mərkəzi Bankının, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin, Xarici İşlər Nazirliyinin hesabatları, yerli və beynəlxalq qəzet və jurnal materialları, bir sıra xarici alim və mütəxəssislərin araşdırmaları, eləcə də internet materialları və digər sənədlər təşkil edir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar.

1. Maliyyə böhranlarının baş verməsinin səbəblərinin Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyətindən daha çox milli dövlətlərin fəaliyyətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməsi;

2. Maliyyə böhranlarının baş verməsinə təsir edən amillər və ondan yankeçmə yollarının müəyyənləşdirilməsi;

3. Son onilliklər baş verən maliyyə böhranlarının tezliyi və davamlılığının getdikcə artmasının əsaslandırılması;

4. Maliyyə böhranlarının başvermə səbəblərinin siyasi aspektlərinin qiymətləndirilməsi;

5. Azərbaycanın Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər beynəlxalq maliyyə institutları ilə daha yaxından əməkdaşlığının gələcəkdə baş verə biləcək maliyyə böhranlarının qarşısını almaqda rolunun əsaslandırılması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yenilikləri aşağıdakılardır:

- Beynəlxalq Valyuta Fondunun dünya iqtisadiyyatına təsir mexanizmlərini öyrənməklə onun qlobal maliyyə böhranları zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına dəyən zərəri minimuma endirmə və böhrandan yankeçmə yolları müəyyən edilmişdir;
- Qlobal maliyyə böhranlarının dövriliyinin və başvermə səbəblərinin

- siyasi aspektləri qiymətləndirilmişdir;
- Son dövrlər geniş yayılmış iqtisadi fikirlərdən fərqli olaraq, maliyyə böhranlarının mənfi təsirlərinin yumşaldılmasında milli dövlətlərin daha böyük rol oynaması əsaslandırılmışdır;
 - 1900-cü illərdən 2010-cu illərədək baş verən maliyyə böhranlarının tezliyi və davamlılığı təhlil edilərək, onların müntəzəm olaraq dövrə baş verməsi qənaətinə gəlinmişdir;
 - Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələri maliyyə-ləşdirmə mexanizmi və siyasəti təhlil edilərək yeni istiqamətlər göstərilmişdir;
 - Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə hazırkı qarşılıqlı əlaqələri təhlil edilərək gələcək əlaqələrin perspektivləri göstərilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Maliyyə böhranlarının başvermə səbəblərində müəyyən fərqliliklər olsa da, ümumilikdə bir çoxunun səbəbləri eyni olduğundan onların təsirlərinin azaldılması və yankeçmə üsullarının tətbiqində əsas və vacib şərtlərin irəli sürülməsi, təsnifatlara ayrılması ilə bağlı elmi tədqiqatların sayı qənaətbəxş həcmdə deyildir. Xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə qarşılıqlı əlaqələrinə dair elmi tədqiqat işləri yox dərəcəsindədir. Bu baxımdan təqdim edilən tədqiqat işində bir çox şərtlərin irəli sürülməsi, müəyyən təsnifata bölünməsi, həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə böhranları ilə bağlı siyasətlərinin tətbiqində böhran mərhələlərinin ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi ümumilikdə tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyətini artırır.

Dissertasiya işində irəli sürülmüş təkliflərdən inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə böhranı zamanı, eləcə də böhran ərəfəsi dövrədə ondan çıxış və yankeçmə yollarının tətbiqində istifadə edilə bilər. Həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə iqtisadi və maliyyə əməkdaşlığı siyasətinin müəyyənləşdirilməsi zamanı da istifadəsi məqsədəuyğun hesab olunur. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əlaqələrinin qarşılıqlı maraqlar əsasında yeni formada qurulması və inkişafı istiqamətində iqtisadi və maliyyə siyasətində, eyni zamanda “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”, “Beynəlxalq maliyyə təşkilatları”, “Maliyyə” və “Dünya iqtisadiyyatı” fənlərinin tədrisi prosesində istifadə olunə bilər.

Tədqiqat nəticələrinin aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas nəticələri, təklif və tövsiyələri “Azərbaycan” Universitetində keçirilmiş seminarlarda və kafedrada müzakirəyə çıxarılmış və nəticələr müsbət qiymətləndirilərək, tətbiqi haqqında arayış alınmışdır. Tədqiqatın nəticələri Qafqaz Universitetində beynəlxalq elmi-praktiki konfransda, Lənkəran Dövlət Universitetində keçirilən respublika elmi konfransında və Azərbaycan Universitetində keçirilən respublika elmi-praktik konfransında məruzə edilərək, müxtəlif ölkələrdən olan və yerli tədqiqatçılar ilə müzakirə edilmişdir. Bundan əlavə, elmi işin bəzi hissəsi Moskvada keçirilən konfransda məruzə edilərək, konfrans materialı kimi dərc edilmişdir.

Dissertasiya işinin əsas müddəalarını əks etdirən, 1-i xaricdə olmaqla 7 məqalə, 2 beynəlxalq konfrans materialı və 2 tezis dərc edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş (16094 işarə), üç fəsil (I fəsil – 97894 işarə, II fəsil – 41491 işarə, III fəsil – 65905 işarə), nəticə (14855 işarə), 124 adda istifadə olunmuş mənbə siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işində 13 cədvəl, 4 qrafik verilmişdir. İşin ümumi həcmi 142 səhifədən (240073 işarə) ibarətdir.

Dissertasiya işinin mündəricatı

Giriş

I Fəsil. Qloballaşma dövründə beynəlxalq valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin təkamülü haqqında nəzəri baxışlar

1.2. Qlobal maliyyə böhranlarının (1998-2010) inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsiri

1.3. Beynəlxalq Valyuta Fondunun əsas fəaliyyət istiqamətləri və dünya iqtisadiyyatında rolu

II Fəsil. Qlobal maliyyə böhranları şəraitində (1998-2010) Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili

2.1. Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələri maliyyələşdirmə mexanizmi və siyasəti

2.2. Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin amili təhlili

2.3. Maliyyə böhranları zamanı inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə siyasəti

III Fəsil. Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrlə əlaqələrinin perspektivliyi və onun səmərəliyinin artırılması yolları

3.1. Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrlə əlaqələrinin perspektivləri

3.2. Qlobal maliyyə böhranlarından yan keçmə və ondan çıxış yolları

3.3. Azərbaycanın Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əlaqələrinin təhlili və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Nəticə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqat işinin aktuallığı əsaslandırılır, problemin öyrənilmə səviyyəsi göstərilir, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti qeyd olunur, işin elmi yeniliyi, təcrübi əhəmiyyəti və aprobasiyası haqqında məlumat verilir.

Dissertasiya işinin **“Qloballaşma dövründə beynəlxalq valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları”** adlanan I fəsilində beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərinin formalaşması, tənzimlənməsi və təkamülü haqqında nəzəri baxışlar, bu sahədə istifadə olunan əsas anlayışlar və metodoloji yanaşmalar tədqiq edilir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun bu nəzəri baxışlara əsasən qurduğu sistem və mexanizmlərin maliyyə böhranları zamanı tələblərə nə dərəcədə cavab verdiyi, 1998-2010-cu illərdə baş verən qlobal maliyyə böhranlarının inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsirləri və Beynəlxalq Valyuta Fondunun beynəlxalq iqtisadi inkişaf və maliyyə stabilliyi baxımdan fəaliyyət istiqamətləri və dünya iqtisadiyyatında oynadığı rol geniş təhlil edilir.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı ilkin nəzəriyyələr XIX əsrin əvvəllərindən yaranmağa başlamışdı. Tətbiq olunan valyuta sistemləri özünü doğrultmadıqda yeni nəzəri baxışlar formalaşır və nəzəri baxışlar özünün ən yüksək formasında dövlətlərarası tənzimləmələrdə praktiki tətbiq olunmağa başlayır. Beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə stabilliyi ilə bağlı tətbiq olunan sistemlər həmin nəzəriyyələrdən qaynaqlanaraq getdikcə təkmilləşdirilir.

Dissertasiya işinin **“Qlobal maliyyə böhranları şəraitində (1998-2010) Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin təhlili”** adlı II fəsilində qeyd olunan dövrdə Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin qarşılıqlı əməkdaşlığını tədqiq edir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələri maliyyələşdirmə mexanizmi və siyasəti müəyyən hissələrdə tənqid edilsə də, ümumilikdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin maliyyə stabilliyi baxımdan müsbət qiymətləndirilir. Bu fəsildə Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrini geniş təhlil edilərək maliyyə böhranları zamanı, eləcə də böhrana gətirib

çıxaran amillərə qədərki dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi strukturlarını düzgün qurmadıqları və maliyyə resurslarından düzgün istifadə etmədikləri qeyd olunur.

Dissertasiya işinin III fəsili **“Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrlə əlaqələrinin perspektivliyi və onun səmərəliyinin artırılması yolları”** adlanır. Bu fəsildə Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrlə əlaqələrinin perspektivliyi geniş şəkildə araşdırılmış, qlobal maliyyə böhranlarından yankeçmə və ondan çıxış yolları istiqamətində təkliflər irəli sürülmüşdür.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun əsas məqsədlərindən birinin dünya maliyyə stabilliyini qorumaqdan ibarət olduğunu nəzər alsaq, bu böhranların baş verməsində ilk tənqid hədəfi Beynəlxalq Valyuta Fondu olur. Bundan əlavə, maliyyə böhranlarının kövrək iqtisadi sistemə malik inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsirinin daha yüksək olduğunu nəzərə alsaq, bu əlaqələrin maliyyə böhranları dövründə inkişaf etməkdə olan ölkələrlə necə təşkil olunmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin əlaqələrini tədqiq edərkən qurumun Azərbaycanla da əlaqələri əks olunan III fəsildə bu əlaqələrin araşdırılması və təhlilinə ayrıca paraqraf ayırmışdır. Müstəqillik qazandıqdan sonra qlobal maliyyəyə axınlarına və dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarına nəzarət edən belə bir beynəlxalq qurumla əlaqələr müstəqil dövlətlər, o cümlədən respublikamız üçün strateji əhəmiyyət daşımışdır. Bu dövrdə Azərbaycanın gənc müstəqil dövlət kimi daxili iqtisadi stabilliyini təmin etmək və inkişafa nail olmaq üçün müəyyən maliyyə resurslarına ehtiyacı vardı. Bu ehtiyacı ödəməyin başlıca mənbəyi Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının maliyyə resurslarına çıxış əldə etmək olardı. Belə bir çətin vəziyyətdə yaxın zamanda ölkədə iqtisadi və maliyyə sistemini stabilləşdirmək gənc müstəqil ölkə üçün real görünmürdü. Beynəlxalq siyasi, iqtisadi və maliyyə təşkilatları, xüsusilə Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə dəstəyindən istifadə etmək üçün fonda üzvlük qarşıya qoyulan əsas məsələ idi. Azərbaycan müstəqilliyinin ilk onilliyində struktur islahatlarını həyata keçirmək üçün Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə dəstəyinə böyük ehtiyac duyurdu. Bu dövrdə Azərbaycanın Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə mexanizmlərindən, xüsusilə struktur islahatları çərçivəsində davam edən proqramların köməyi ilə

ticarət balansı tarazlaşdırılmış və iqtisadi stabillik təmin edilmişdir. Diplomatik əlaqələrin yarandığı vaxtdan Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi əhəmiyyətli bir beynəlxalq güc mərkəzi və maliyyə qurumu ilə Azərbaycan Respublikasının əlaqələrinin daima yüksələn xətlə inkişafda olması xüsusilə diqqət cəlb edir. Bu qurum təkcə maliyyə imkanları olan beynəlxalq təşkilat kimi deyil, eyni zamanda global iqtisadi və siyasi qurum kimi Azərbaycan Respublikası üçün çox əhəmiyyətlidir.

Stiglitz “Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar” kitabında Şərqi Asiya böhranlarının yaranması və genişlənməsində Beynəlxalq Valyuta Fondunu kəskin surətdə tənqid edir: “Həqiqətən də keçmiş nəzər saldıqda aydın olur ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun siyasəti yalnız tənəzzülü kəskinləşdirməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, onun başlanmasına görə qismən də olsa, məsuliyyət daşımışdır: ölkələrin yeritdiyi yanlış siyasət də bu prosesdə rol oynasa da, maliyyə və kapital bazarının həddən artıq sürətlə liberallaşdırılması yəqin ki, böhranın yeganə ən ciddi səbəbi idi.” Ardınca qeyd edir ki, böhran başlananda Beynəlxalq Valyuta Fondu və ABŞ Xəzinədarlığının region ölkələrini güclü tənqid atəşinə tutması məni təəccübləndirmişdi. Beynəlxalq Valyuta Fondunun fikrinə əsasən, Asiya dövlətlərinin institusional qurumları çürümüş, onların hökumətləri korrupsiyaya qurşanmışdı və kütləvi islahatların keçirilməsinə ehtiyac duyulurdu. [83, s.101-102]. Əslində Beynəlxalq Valyuta Fondunun dedikləri və tənqidləri tamamilə haqlı idi. Region ölkələrinin hökumətləri öz iqtisadiyyatları haqda şişirdilmiş iqtisadi inkişaf göstəriciləri göstərirdilər, gizlində gedən problemləri isə həll etmək əvəzinə ört-basdır edirdilər.

1999-cu ilin iyununda Beynəlxalq Valyuta Fondunun rüblük jurnalı olan “Maliyyə və inkişaf” jurnalında “Asiya böhranları. Səbəblər və tədbirlər” başlıqlı məqalədə böhranın əsl səbəbləri göstərilir. “Tailandakı problemlər hələ 1996-cı ildə başlamışdı. Tailand hökuməti böhranla bağlı Beynəlxalq Valyuta Fondunun xəbərdarlıqlarına məhəl qoymadan ölkədaxili vəziyyəti ictimaiyyətdən gizlədirdi. Bundan əlavə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun iqtisadi vəziyyətlə bağlı ölkə haqqında düzgün olmayan statistik məlumatlara əsasən təkliflər irəli sürməsi böhranın nə dərəcədə ağır olacağına işarə idi” [61, s.189].

Tarixə nəzər salsaq, görmək olar ki, maliyyə böhranları təxminən hər on ildən bir baş verir. 1970-ci illərdə həm Britaniyada, həm də ABŞ-

da daşınmaz əmlak krediti böhranları və o zamanlar "Böyük tənəzzül" adlandırılan böhranlar yaşandı. 1980-ci illər daha az inkişaf etmiş (indiki inkişaf etməkdə olan ölkələr) ölkələrin hökumətlərinə aldıkları borclarla bağlı qlobal böhran, eləcə də 1982-1992-ci illər arasında ABŞ-ın 2808 maliyyə institutunun iflası ilə nəticələnən böhranları misal gətirmək olar. Bundan əlavə, 1990-cı illərdə bir sıra beynəlxalq maliyyə böhranları: Meksika, Rusiya və Asiya, eləcə də 2000-ci ilin əvvəlində ABŞ-nin dəhşətli texnoloji fond köpüyünün yaradılması ilə başlanan böhran, Avropanın suveren borc böhranını və nəhayət 2008-ci ildə qlobal maliyyə böhranı olan "Böyük tənəzzül"ə gətirib çıxardı. Maliyyə tarixçisi Çarlz Kindlberqer dörd əsrlik bank hadisələrini tədqiq edərək, belə nəticəyə gəlib ki, maliyyə böhranları orta hesabla hər 10 ildən bir baş verir. Oxşar şəkildə fikri, ABŞ Federal Ehtiyatlar Bürosunun sədri Paul Volcker, "təxminən hər 10 ildən bir, biz son 50 ilin ən böyük böhranını yaşayırıq" səsləndirmişdi.

Son dövrlər, müşahidələr göstərir ki, baş verən maliyyə böhranlarının tezliyi və davamlılığı artmışdır. Aşağıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi, tarixi qanunauyğunluq sübut edir ki, tədricən maliyyə böhranları daha da artacaq və dünya maliyyə böhranına qər q olacaqdır. Bu da kapitalizm sisteminin artıq özünün doğrultmadığını və yeni iqtisadi sistemə ehtiyac yarandığını göstərir. Aşağıdakı cədvəldə 1900-cü illərdən 2010-cu illərədək baş verən maliyyə böhranlarının tezliyi və davamlılığına nəzər yetirəndə bu fikir öz təsdiqini tapır.

Cədvəl 1

Maliyyə böhranlarının başvermə tezliyi və davamlılığı
(1900-2010-cu illər)

İllər	Maliyyə böhranları	Baş verdiyi ölkələr	Davamlılıq
1900-cu illər	1901-ci ildə Nyu-York maliyyə bazarlarının çökməsi, Şimali Sakit Okeanı dəmir yolunun tənəzzülü; 1907-ci ildə Bankerlərin panikası.	ABŞ; ABŞ.	1 il; 1 ay
1920-ci illər	Kəskin defilyasiya tənəzzülü; 1929-1933-cü illərin “Böyük Durğunluq” dövrü.	ABŞ və I Dünya müharibəsində iştirak edən digər ölkələr; ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, SSRİ, Hindistan, Çin, Mərkəzi və Latın Amerikasası ölkələri, Avropa ölkələri, Avropanın Afrika koloniyaları.	18 ay; 4 il.
1970-ci illər	1973-cü il Neft böhranı və 1979-cu il Enerji böhranı; Britaniya orta gəlirli banklar böhranı; Latın Amerikasında borc böhranı.	ABŞ, Kanada, Qərbi Avropa, Yaponiya, Avstraliya, Yeni Zelandiya və neft ixrac edən ölkələr; Böyük Britaniya; Latın Amerikasası ölkələri.	1 il və 2 il; 2 il; 7 il.
1980-ci illər	80-ci illərin əvvəlləri qlobal iqtisadi durğunluq; Çili böhranı; İsrail bank və birja böhranı; Yaponiya qiymətli kağızlar bazarı böhranı; Qara bazar etrəsi günü” və “Qara çərşənbə axşamı” adlanan qiymətli kağızlar bazarı böhranı; Əmanət və kredit böhranı.	ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Yaponiya və digər inkişaf etmiş ölkələr; Çili; İsrail; Yaponiya; Çin, ABŞ, Kanada, Yaponiya, Qərbi Avropa ölkələri, Avstraliya və Yeni Zelandiya; ABŞ.	4 il; 1 il; 1 il; 5 il; 3 il; 6 il.
1990-cı illər	Kuba iqtisadi böhranı; 90-cı illərin əvvəlləri durğunluğu; Hindistan iqtisadi böhranı; Finlandiya bank böhranı; İsveç bank böhranı; Meksika valyuta böhranı; Asiya maliyyə böhranları; Rusiya maliyyə böhranı; Ekvador maliyyə böhranı; Argentina iqtisadi böhranı; Braziliyada “Samba təsiri” adlanan valyuta böhranı.	Kuba; ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Böyük Britaniya, Finlandiya; Hindistan; Finlandiya; İsveç; Meksika; Cənub-Şərqi Asiya ölkələri; Rusiya Federasiyası; Ekvador; Argentina; Braziliya.	4 il; 4 il; 1 ay; 2 il; 4 il; 1 il; 2 il; 1 il; 3 il; 4 il; 2 il.

2000- ci illər	Durğunluq dövrü;	ABŞ və Avropa Birliyi ölkələri; ABŞ;	3 il;
	“Dot-com” adlanan texnoloji partlayış böhranı; Türkiyə iqtisadi böhranı; Uruqvay bank böhranı; Venesuela neft baykotu böhranı; 2007-2012-ci illər Qlobal maliyyə böhranı.	Türkiyə; Uruqvay; Venesuela; ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yaponiya, Yeni Zelandiya, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin böyük əksəriyyəti.	2 il; 2 il; 1 il; 2 il; 5 il.
2010- cu illər	Avropa suveren borc böhranı; Yunanıstan hökumət borc böhranı; Portuqaliya maliyyə böhranı; Venesuela böhranı; Ukrayna böhranı;	Avropa Birliyi ölkələri; Yunanıstan; Portuqaliya; Venesuela; Ukrayna;	9 il; 9 il; 4 il; 7 il; 2 il;
	Rusiya maliyyə böhranları; Braziliya iqtisadi böhranı; Çin qiymətli kağızlar bazarı böhranı; Türkiyə valyuta və maliyyə böhranı; Hindistan borc böhranı.	Rusiya; Braziliya; Çin; Türkiyə; Hindistan.	2 il; 3 il; 2 il; 2 il; 26 il.

Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2007-2008-ci illərdə Avropa və ABŞ-ni cənginə alan maliyyə böhranı ağır və davamlı iqtisadi tənəzzül ilə müşayiət olundu. Böhrandan əvvəl borc və aktivlərin qiymət bumu var idi. Tarixi araşdırmalara əsasən aşağıdakı ümumi nümunələri göstərə bilərik:

- Maliyyə böhranları məcmu istehsalın və məşğulluğun (və kreditin) güclü azalması ilə müşayiət olunur və bərpası (qeyri-maliyyə tənəzzüllərinə nisbətən) daha uzun vaxt aparır;
- Maliyyə böhranlarının ən yaxşı proqnozlaşdırıcısı güclü kredit bumudur (yüksək aktiv qiymətləri ilə müşayiət olunur).

Maliyyə böhranlarının başvermə tezliyi və davamlılığı (1900-2010-cu illər) cədvəlini tərtib etməklə bu suallara cavab tapmağa cəhd edilir: Borc və maliyyə şoklarının təsiri niyə güclü və davamlıdır? Ötürmə kanalları hansılardır (ev təsərrüfatları, banklar, firmalar, suverenlər)? Böhranlar ekzogen olmadığı üçün müəyyənədicə amillər nələrdir? Dövlət siyasəti (makroprudensial, monetar) mənfi təsirləri azalda bilərmi? Bu

siyasətlərin xərcləri və ya məhdudiyətləri varmı? Əsas məqsəd maliyyə böhranlarını və borc şoklarını daha yaxşı başa düşmək və onların cəmiyyətə mənfi təsirini çox fərqli kanallar və dövlət siyasətləri, o cümlədən makroprudensial və pul siyasəti vasitəsilə necə azaltmaqdır. Digər bir məsələ isə, bank böhranlarından sonra xarici maliyyədən daha çox asılı olan sənayelər üçün patentləşdirmənin daha çox azaldığı görünür. Bu maliyyə kanalı valyuta böhranları, suveren borc böhranları və ya daha ümumən tənəzzüllər zamanı fəaliyyət göstərmir və bu, bank fəaliyyətinin pozulmasının investisiya üçün innovativ fəaliyyətlərdə vacib olduğunu göstərir. Patentləşdirməyə təsir iqtisadi cəhətdən böyük və uzunmüddətlidir, nəticədə bank böhranından sonra 10 il və ya daha çox müddətə həm ümumi kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından daha az patentləşmə ilə nəticələnir.

Elmi-texnologiyanın sürətli inkişafı onu tələb edir ki, iqtisadiyyata (valyuta, maliyyə və ticarət) dair çevik, operativ və düşünülmüş qərarlar verməklə yanaşı, aşağıdakı məsələlər öz həllini tapmalıdır:

- Daxili istehsalın dağılmasının qarşısını almaq üçün rəqabətə davamlı məhsullar istehsal edilməlidir: həm daxili tələbatı ödəmək məqsədilə və həm də ixrac məqsədilə. Məsələn, xammalı özümüzdən olan məhsullar istehsal edə bilər. Ölkə neft ölkəsidirsə, o, benzini xaricdən almalı deyil, daxildə benzin emalı müəssisəsi yaratmalıdır (Azərbaycan misalı). Bundan əlavə, hər hansı strateji və yaxud daha çox ehtiyac olunan məhsulu hazırlayan aparatı alıb ölkə daxilində onu lizinq şərti ilə güzəştli şəkildə müəssisələrə verə bilər.
- Hökumət tərəfindən verilən qərarlar və Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən edilən tövsiyələrin icra mexanizminə xüsusi diqqət yetirilməlidir.
- Beynəlxalq Valyuta Fondu dövlətlər üzərinə məsləhət xarakterli tövsiyələr verməklə deyil, icra mexanizmi birbaşa nəzarət edilən tədbirlər görmək səlahiyyətinə malik olmalıdır.
- Hər hansı iqtisadi siyasəti həyata keçirən zaman dövlətin iqtisadi vəziyyətinə kompleks yanaşma tələb olunur. Bütün sahələr bir-biri ilə əlaqəli şəkildə balanslaşdırılmalıdır.
- İnkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətləri daima iqtisadiyyata aktiv və operativ müdaxiləni müəyyən qədər nəzarətdə saxlamalıdır. Əks halda, o güclü və böyük inhisarçıların nəzarətinə keçə bilər.

- Qiymətli kağızlar bazarı və ticarətin liberallaşdırılması qəfil xarici bazarlara açılarsa, ölkəyə çoxlu pul vəsaitinin daxil olması və ya ölkədən çıxarılması iqtisadi və maliyyə staabilliyini poza bilər. Ona görə də bu proses tədricən getməlidir. Amma ölkədə inhisarçı siyasətin qarşısını almaq üçün bu prosesə BFV tərəfindən konkret vaxt qoyulmalıdır.
- Ticarətin liberallaşdırılması zamanı yerli istehsalı zəiflədəcək və ya məhv edəcək tədbirlər görülməlidir ki, xarici bazarlarla rəqabətə davam gətirə bilsin.
- İnkişaf etməkdə olan ölkələrin yoxsulluqla mübarizə və işsizliyin azaldılması üçün inkişaf proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi daima diqqət mərkəzində olmalıdır.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayan qloballaşma prosesi müxtəlif sahələrdə olsa da, müasir dövrdə iqtisadi qloballaşma daha sürətlə yayılmaqdadır. İqtisadi sahədə qloballaşmanın əsas istiqamətləri isə ticarətin liberallaşması, kapital hərəkətinin sərbəstliyi və istehsalın beynəlmiləşməsidir. İqtisadiyyatın qloballaşmasının müsbət və mənfəətli tərəflərini qeyd etmək olar. Əslində ölkələr nə qədər ki, qloballaşma prosesinin əksinə çıxarsa, onlar üçün mənfəətli nəticələr daha çox ola bilər. Bunun əksinə, ölkələr qloballaşmanın müasir dünyanın inkişaf tendensiyası kimi qəbul edərək qloballaşmaya inteqrasiya olunmaq üçün islahatlar aparmaqla daha müsbət nəticələr əldə edə bilər. Bunun üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətlərində siyasi iradə olmalıdır. Bu hökumətlər iqtisadi problemlərlə qarşılaşan zaman öz daxili nüfuzlarını qorumaq üçün bu problemlərin qloballaşmanın təsirləri olduğunu bildirirlər. Qloballaşmaya qarşı uzunmüddətli dayanmaq da mümkün deyil. Çünki elmi-texnoloji yeniliklərin inkişafı nəticəsində qloballaşma bütün dövlət sərhədlərini aşaraq özümüzə asılı olmayan hala çevrilmişdir. Qloballaşmanın ölkələr üçün ən çox gətirdiyi mənfəətli hallar maliyyə böhranlarıdır. C. Stiqlitz bir məsələdə haqlıdır ki, Beynəlxalq Valyuta Fondu ölkələrə iqtisadiyyatın sərbəstləşməsi üçün islahatlar aparıb-aparmadığını nəzərə almadan təzyiqlər edir. Digər tərəfdən Beynəlxalq Valyuta Fondu ölkələrə islahatlar üçün müəyyən zaman versə də, ölkələr bunu könüllü iradə ilə etmək niyyətində olurlar.

İqtisadi cəhətdən ağır nəticələnən maliyyə böhranlarına siyasi tərəfdən yanaşsaq, aydın olar ki, adətən beynəlxalq təşkilatlar, eləcə də hər hansı nizam-intizam qaydaları güclü toqquşma və ya müharibədən və

ağır itiklərdən sonra yaradılır. Yeni əsrdə də yeni beynəlxalq hüquqi cəmiyyətin yaranması üçün belə müharibə və ağır itiklərə ehtiyac vardır. Əks halda yeni strukturda yeni standartlara cavab verən hər hansı qurumun yaradılması mümkün olmayacaqdır. Yeni əsrimizdə isə bu cür ağır təhdidləri terror təşkilatları, ardınca regional və beynəlxalq müharibələr və beynəlxalq iqtisadi böhranlar edə bilər. Çox böyük və ağır itkilər olandan sonra yenidən beynəlxalq cəmiyyət daha təkmil bir işlək beynəlxalq orqan yaradılması üçün masa arxasına otura bilər və böhranların həlli istiqamətində daha təkmilləşdirilmiş və daha inteqrasiya edilmiş həll yolları arayır. Bunun baş verməsini isə bir müddət gözləmək lazımdır. Əks halda, hər hansı bir köklü dəyişiklikdən söhbət gedə bilməz. Digər bir məsələ isə görkəmli iqtisadçıların “maliyyə böhranları kapitalizm sisteminin əsas xüsusiyyətidir və dövrü olaraq baş verməlidir” fikrinə əsaslanaraq, deməli kapitalizm sisteminin səhlərinin aradan qaldıracaq bir dünya təsərrüfat sisteminin yaradılmasına ehtiyac yarandığı fikrini irəli sürə bilərik. Bununla belə, mövcud şəraitdə sistemin işinin müəyyən dərəcədə təkmilləşdirilməsi üçün müəyyən tədbirlər görülməsi də mümkündür.

Beynəlxalq aləmdə baş verən iqtisadi və siyasi böhranların yaranmasına əsas səbəblərdən biri beynəlxalq aktorların, xüsusilə dövlətlərin bir-birinə etimad göstərməməsidir. Onlar ictimaiyyət qarşısında əldə etdiyi razılıqdan kənar olaraq həmişə arxa səhnədə daimi rəqibindən və hətta dost hesab etdiyi dövlətdən də özünü müdafiə tədbirləri həyata keçirir və çox vaxt bu tədbirlər özünümüdafiədən daha çox hücum tədbirləri ilə müşahidə olunur. Stiqlitz Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətləri arasında etibarın olmamasını dəfələrlə vurğulayır.

Qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, istər beynəlxalq, regional və istərsə də, hər hansı bir ölkədə baş verən maliyyə və iqtisadi böhranlarda milli dövlətlər olmaqla yanaşı, ABŞ başda olmaqla Beynəlxalq Valyuta Fondunun da payı vardır. Eyni zamanda, maliyyə böhranlarının baş verməsinin səbəbi dünyada gedən siyasi və iqtisadi proseslər vurğulansa da, daha çox Beynəlxalq Valyuta Fondu və inkişaf etməkdə olan ölkələrin “birgə fəaliyyətinin” nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar. Başqa sözlə, maliyyə böhranlarının baş verməsinin əsas səbəbkarları məhz Beynəlxalq Valyuta Fondu və inkişaf etməkdə

olan ölkələrin hökumətləri olduğu qeyd etmək olar.

Maliyyə böhranlarının başvermə səbəblərinin müxtəlifliyindən asılı olmayaraq onları bu cür ümumiləşdirə bilərik:

- Maliyyə bazarlarının iflası. Buraya maliyyə bazarları iştirakçıları arasında qeyri-rasional davranış, maliyyə yeniliyindən gələn mürəkkəbliyin artması və “Minski fərziyyəsi” – “stabilitet qeyri-stabilitet doğurur” daxildir.

- Uğursuz maliyyə siyasəti. Buraya maliyyə tənzimlənməsinin gözlənilməz nəticələri, bank idarəçiliyinin itirilməsi (“Çox genişlənmə çox uğursuzluq”) və “mənəvi təhlükə” ilə əlaqədar bankların riskli davranışı, uzun müddətə verilən aşağı faiz dərəcələri, bankların müştərilərinin rasional davrandığını düşünməsi, uğursuz risk qiymətləndirmələri daxildir.

- Dünya iqtisadiyyatındakı struktur dəyişiklikləri. Buraya aşağı faiz dərəcələri və global qənaət etmə daxil olmaqla iqtisadi tarazlığın pozulmasının aid etmək olar.

- Banklar, investorlar, özəl sektor və dövlətin borclarının müəyyən olunmuş limiti keçməsi.

Böhranın başvermə səbəblərinə və dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan təkliflər 5 istiqamətdə qruplaşdırılmışdır:

I. Maliyyə böhranlarının başvermə riskinin azaldılması istiqamətində təkliflər;

II. Artıq baş vermiş maliyyə böhranlarının təsirinin azaldılması və ondan çıxış yolları;

III. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə gələcək əməkdaşlıq perspektivləri;

IV. Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrə münasibətdə siyasətinin istiqamətləri;

V. Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə gələcək əməkdaşlıq istiqamətləri.

Maliyyə sistemində baş verən böhran böyük iqtisadi geriləməyə və əlavə xərclərə, müflisləşməyə və işsizliyin artmasına gətirib çıxarır. Buna görə də, onun başvermə riskinin azaldılması və ciddi maliyyə böhranına gətirib çıxaracaq dəyişikliklərə və zəifliklərə diqqət yetirilməsi vacibdir. Maliyyə böhranlarının başvermə riskinin azaldılması

istiqamətində təkliflər edərəkən amerikalı iqtisadçılar bank likvidliyinin deyil, məhz banklar və bank olmayan kredit təşkilatlarının nizamnamə kapitalına qoyulan tələblərin yanlış olduğu və bank müflisləşməsinin maliyyə böhranlarına gətirib çıxardığını qeyd edirlər. Bu səbəblərin aradan qaldırılması üçün ilk növbədə bankların nizamnamə kapitallarının minimum məbləğinin daha yuxarı qaldırılmasını təklif edir ki, banklar çox borclanmaya getməsinlər. Bununla da, bank stabilliyinin daha yaxşı zamanətini əldə etmək olar. İkincisi isə, bank likvidliyinin maliyyə böhranına səbəb olmasının yanlış olduğunu bildirərək, əksinə likvidliyin böhrandan çıxma üçün daha yaxşı yol olduğunu qeyd edir. Maliyyə böhranının bütün mərhələlərində bankların iştirak etdiyini və böhrana qarşı davamlılığın banklardan asılı olmasını nəzərə alaraq daha sağlam bankların yaradılması üçün ilk növbədə, təklif və tələblər bank sektorunu əhatə etməlidir. Beləliklə, maliyyə böhranlarının başvermə riskinin azaldılması üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

- Banklar və bank olmayan kredit təşkilatlarının nizamnamə kapitallarının minimum məbləğini qaldırmaq və digər vacib tələblər irəli sürmək;
- Banklar və bank olmayan kredit təşkilatlarına qarşı olan likvidlik tələblərini aradan qaldırmaq;
- İstehlakçı savadlığının artırılması və istehlak kreditlərinə qoyulan tələblərin sərtləşdirilməsi;
- Bankların müflis olmasının qarşısını alan tələblərin yaradılması;
- Daha yaxşı inteqrasiya edilmiş maliyyə bazarları tənzimlənməsi həyata keçirən dövlət qurumun yaradılması;
- Bank idarəçiliyi və şəffaflığına daha çox diqqət ayrılması;
- Maliyyə bazarlarına nəzarət edən dövlət qurumu tərəfindən mütəmadi olaraq maliyyə sistemi və iştirakçıları, onların idarəçilik metodları haqqında məlumat toplanması;
- Maliyyə sisteminin mütəmadi olaraq monitorinqi və təhlil edilməsi;
- Maliyyə bazarı iştirakçılarına risklər haqqında məlumat və xəbərdarlıqlar edilməklə maliyyə stabilliyinə qarşı edilən təhdidlərlərin qarşısının alınması, zəruri hallarda bu risklərin aradan qaldırılması istiqamətində tövsiyələr edilməsi;
- Maliyyə bazarlarına nəzarət edən qurumun digər aidiyyəti dövlət

orqanları ilə və beynəlxalq əməkdaşlıq etməsi;

- Dövlət tərəfindən maliyyə sisteminin çərçivəsinin formalaşmasına təsir göstərilməsi;

- Böhran idarəçiliyi ilə bağlı maliyyə bazarı iştirakçıları arasında müntəzəm olaraq təlim və seminarların təşkili;

- Ölkənin mərkəzi banklarının Beynəlxalq Valyuta Fondu, beynəlxalq maliyyə təşkilatları və digər ölkələrin mərkəzi bankları ilə yaxından əməkdaşlığının təşkil edilməsi;

- Daimi olaraq elmi-texnoloji tələblərə operativ və çevik cavab verən valyuta-kredit və maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi;

- Daxili istehsalın dağılmasının qarşısını almaq üçün rəqabətə davamlı məhsullar istehsal edilməsi: həm daxili tələbatı ödəmək məqsədilə və həm də ixrac məqsədilə. Məsələn, ölkə xammalı özündən olan məhsullar istehsal edə bilər. Ölkə neft ölkəsidirsə, o, benzini xaricdən almalı deyil, daxildə benzin emalı müəssisəsi yaratmalıdır. Bundan əlavə, hər hansı strateji və yaxud daha çox ehtiyac olunan məhsulu hazırlayan aparatı alıb ölkə daxilində onu lizinq şərti ilə güzəştli şəkildə müəssisələrə verə bilər;

- İxrac yönümlü məhsulların istehsal edilməsi və idxaldan asılılığın azaldılması;

- Ölkəyə xarici valyuta qazandıran strukturların çoxluğuna nail olunması;

- Real və maliyyə sektoru arasındakı inkişafda tarazlığın qorunması.

Baş vermiş maliyyə böhranının təsir dairəsi, dərinliyindən və böhranın xarakterindən asılı olaraq onun təsirlərinin azaldılması və çıxış yolları da müxtəlif cür ola bilər. Bununla belə, bütün böhranların qarşısının alınması üçün tədbirlər onu törədən səbəbləri aşkar etməklə və həmin səbəbləri aradan qaldırmaqla mümkündür. Maliyyə böhranlarının səbəblərində ümumiləşmələr apardığımız kimi ondan çıxış yollarında da müəyyən ümumiləşmələr edə bilərik. Artıq baş vermiş maliyyə böhranlarının təsirinin azaldılması və ondan çıxış yolları üçün aşağıdakı təklifləri etmək olar.:

- 1) Özəl və bank sektorunda baş verən maliyyə çatışmazlığı və borc böhranları üçün:

- a) Dövlət tərəfindən banklara müvəqqəti maliyyə yardımının

ayrılması;

b) Banklar və digər maliyyə bazarının iştirakçılarının sağlamlaşdırılması tədbirləri həyata keçirilə bilər (məsələn, nizamnamə kapitallarının artırılması tələbi, tələblərə cavab verməyən bankların lisenziyasının alınması və s.);

c) Bank səhmdarları ilə maliyyə bazarlarına nəzarət qurumunun əməkdaşlıq proqramının hazırlanması;

d) Səhmdarlara dividend götürülməsində və digər bu kimi inzibati məhdudiyyətlərin qoyulması;

e) Valyuta-kredit və fiskal siyasətdə dəyişiklik edilməsi.

2) Ölkəni əhatə edən valyuta və borc böhranları üçün:

a) İqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edən vahid böhran proqramının hazırlanması və icrasına başlanılması;

b) İdxalı əvəz edən və ixracönlü məhsulların istehsalına imkan yaradan bütün vasitələrdən istifadə edilməsi;

c) Böhran ən ağır formada olduqda Beynəlxalq Valyuta Fondundan və digər beynəlxalq maliyyə qurumlarından, investordan və digər dövlətlərdən kredit götürülməsi. Daha yaxşı olardı ki, mümkün qədər borc götürülməsindən qaçaraq, qanunvericilikdə dəyişikliklər edərək beynəlxalq investordan və şirkətləri ölkəyə dəvət edərək yatırım etməyi təşviq etmək;

d) Maliyyə və insan resurslarının hərəkətə gətirilməsini təşviq edən qanun və digər qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi;

e) Korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsi və şəffaflığın təmin edilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;

f) Valyuta-kredit və fiskal siyasətdə dəyişiklik edilməsi.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə gələcək əməkdaşlıq perspektivləri aşağıdakı şərtlər ödəndikdə daha effektiv olar:

- Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə münasibətləri şəffaflıq üzərində qurmalı;

- Makroqitisadi göstəriciləri şişirtməməli və düzgün statistik məlumat bazası yaratmalıdır ki, Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər qurumların statistika əsasında hazırladıqları proqramlar səmərə versin;

- Hökumət tərəfindən verilən qərarlar və Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən edilən tövsiyələrin icra mexanizminə xüsusi diqqət yetirilməlidir;

- İnkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətləri eyni zamanda, daima iqtisadiyyata müəyyən qədər də olsa, nəzarəti saxlamalıdır. Əks halda, o güclü və böyük inhisarçıların nəzarətinə keçə bilər;

- İnkişaf etməkdə olan ölkələrin yoxsulluqla mübarizə və işsizliyin azaldılması üçün dövlət tərəfindən inkişaf proqramlarının hazırlanması.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrə münasibətdə siyasətinin istiqamətlərinə gəldikdə onu qeyd etmək olar ki, fond öz nizamnaməsinə uyğun olaraq üzərinə düşən tədbirləri həyata keçirir. Bununla belə, Beynəlxalq Valyuta Fondu nizamnaməsinə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafı naminə müəyyən dəyişikliklər edə bilər:

- İnkişaf etməkdə olan ölkələr və aşağı gəlirli ölkələrin maliyyə kvotasını əhəmiyyətli dərəcədə artırmalıdır;

- Texniki yardım və təlimlər sadəcə təlim xarakteri daşımamalı, dövlətlər üzərinə müəyyən öhdəliklər qoymalı və onun icrasına nə dərəcədə nail olunması və nəticəyə uyğun olaraq müəyyən məcburi tədbirlər görülməlidir;

- İnkişaf etməkdə olan ölkələrin statistik məlumatların toplanması və hazırlanması üçün bütün üzv ölkələr üçün vahid proqram təmin edilməli və tamamilə Beynəlxalq Valyuta Fondunun yeni yaratdığı qaydalara tam uyğun hazırlanmalıdır;

- Beynəlxalq Valyuta Fondu dövlətlər üzərinə məsləhət xarakterli tövsiyələr verməklə deyil, icra mexanizmi birbaşa nəzarət edilən tədbirlər görmək səlahiyyətinə malik olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlığı hazırda texniki yardım və təlimlərlə kifayətlənir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə əməkdaşlığında olan tələblər Azərbaycan Respublikasına da aid etmək olar. Bundan əlavə, ümumi əməkdaşlıq istiqamətində aşağıdakı tövsiyələri etmək olar:

- Beynəlxalq Valyuta Fondunun texniki yardım və təlimlərindən səmərəli istifadə etmək;

- Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən verilən tövsiyələri maksimum dərəcədə icra etmək;

- Hökumət daima iqtisadiyyata müəyyən qədər də olsa, nəzarəti saxlamalı, tələb və təklifin ixtiyarına verməməlidir. Əks halda, o, Azərbaycan kimi ölkələrdə əks təsir verərək güclü və böyük inhisarçıların nəzarətinə keçə bilər;

- Maliyyə şəffaflığı və hesabatlılığın təmin edilməsi;
- Dügün və müasir standartlara cavab verən statistik hesablanma və bazanın hazırlanması;
 - Hökumətin yoxsulluqla mübarizə və işsizliyin azaldılması üçün dövlət tərəfindən inkişaf proqramlarının hazırlanması;
 - Qanunvericilik aktlarının tətbiqində müasir tələblərə cavab verən ciddi icra mexanizmlərinin işlənilməsi hazırlanması;
 - Qeyri-kommersiya təşkilatlarının (xüsusilə universitet və elmi-tədqiqat müəssisələri) elmə tutumlu və tədqiqat məqsədləri ilə ölkəyə gətirdikləri bütün növ avadanlıqların vergi və rüsumlardan tamamilə azad olması;
 - Maliyyə böhranları barədə Mərkəzi Bank tərəfindən elmi nəşr və tərcümələrin təşkil edilməsi;
 - Respublikanın Dünya Ticarət Təşkilatına üzv olması;
 - Ən əsası, bütün proqram və layihələrin icrasına ciddi nəzarət və tədbirlər planına uyğun olaraq icra etmək.

Sonda isə amerikalı iqtisadçı və banker Goldman Sachsın sədri və baş icraçı direktoru, ABŞ Xəzinədarlıq Agentliyinin 74-cü katibi olmuş Henry Paulsonun daima səsləndirdiyi fikirləri xatırlatmaq yerinə düşər: “Mən inanıram ki, hər bir maliyyə böhranının kök səbəbi, kök səbəbi dövlət siyasətinin qüsurlarıdır”.

Dissertasiyanın əsas müddəaları, əldə edilən nəticə və təkliflər dərc olunmuş aşağıdakı elmi məqalə və konfrans materiallarında əks olunmuşdur:

1. E.Orucov, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) qlobal maliyyə böhranları dövründə (1998-2010). //Gənc Tədqiqatçıların I Beynəlxalq Elmi konfransı (beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları), Bakı. 2013, 0,2 ç.v.
2. E.Orucov, Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) qlobal maliyyə böhranları dövründəki (1998-2010) öhdəçiliyi. //İpək yolu, Azərbaycan Universiteti, Bakı. 2017, № 1, 0,8 ç.v.
3. E.Orucov, BVF-nin tarixi əsasları və dünya iqtisadiyyatında rolu. //Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun elmi əsərləri, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzi, Bakı. 2017, № 4, 0,6 ç.v.
4. E.Orucov, Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə böhranları

- ərəfəsindəki rolu. //Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri, Azərbaycan Dövlət iqtisad Universiteti, İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Bakı. 2017, Cild 5, 0,7 ç.v.
5. E.Orucov, Maliyyə böhranları zamanı Beynəlxalq Valyuta Fondunun inkişaf etməkdə olan ölkələrlə əlaqələri. //İpək yolu, Azərbaycan Universiteti, Bakı. 2017, № 4, 0,9 ç.v.
 6. Эльшан Оруджов, Глобальная волатильность и финансовая стабильность. //Економічна Наука, Киев. 2017, № 12, 0,5 п.л.
 7. E.Orucov, Azərbaycan Respublikasının BVF ilə müasir əlaqələrinin problemləri. //Müasir dünyada inteqrasiya və elmin aktual problemləri, (respublika elmi konfransın materialları), Lənkəran. 2017, 0,3 ç.v.
 8. E.Orucov, Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə müasir əlaqələrinin təhlili. //Azərbaycan aqrar elmi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Bakı. 2018, № 2 (251), 0,6 ç.v.
 9. E.Orucov, Maliyyə böhranları Beynəlxalq Valyuta Fondu və inkişaf etməkdə olan ölkələrin birgə məhsulu kimi. //Kooperasiya, Kooperasiya Universiteti, Bakı. 2019, № 1 (52), 0,6 ç.v.
 10. Эльшан Оруджов, Влияние международных потоков капитала на кризис в Юго-Восточной Азии. // Вопросы управления и экономики: современное состояние актуальных проблем: сб. ст. по материалам XXV междунар. науч.-практ. конф.», М., Изд. «Интернаука», Москва. 2019, № 7 (23), 0,4 п.л.
 11. E.Orucov, Qloballaşma: iqtisadi, siyasi və sosial təsirlər. //Gənc Tədqiqatçıların IV respublika elmi-praktik konfransı, (respublika elmi elmi-praktik konfransın materialları), Bakı. 2022, 0,3 ç.v.

Dissertasiyanın müdafiəsi “07” oktyabr 2022-ci il tarixdə saat 16:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “07” sentyabr 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 06.09.2022. Kağızın formatı: 60x84 ^{1/16}.
Sifariş 10/09. Həcmi 1 ç.v. (41395 işarə)
Ofset kağızı SvetoCopy. Tiraj 100.

“AA – Kompüter” Poliqrafiya istehsalat birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.
Əlaqə üçün: (055)2012809
[Email: capevi@internet.ru](mailto:capevi@internet.ru)